

ЛОКУС КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЖІНОК-МАТЕРІВ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Борисова Ю.В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто загальні особливості психологічної сфери та ціннісних настанов жінок-матерів, які опинилися в складних життєвих обставинах. Відображено результати діагностики локусу контролю жінок, які мають життєві ускладнення. Визначено специфіку копінгових стратегій означеної категорії осіб. Наголошено на необхідності провадження індивідуально спрямованої діагностики і корекції соціально-психологічних настанов жінок в умовах соціальних центрів матері та дитини. Підкреслена доцільність використання аксіологічного підходу в системі соціально-психологічної роботи з жінками в СЖО.

Ключові слова: жінки-матері, які перебувають у складних життєвих обставинах, копінг-стратегії, локус контролю, соціальні центри матері та дитини, соціальна робота з жінками в СЖО.

Постановка проблеми. Материнство є феноменом, якій на сьогодні виступає об'єктом не тільки буденної рефлексії, але й наукового дискурсу, спричиняючи продуктивні досліді культурологічного, психологічного, соціологічного, філософського характеру. Активний інтерес до проблеми материнства обумовлений як приростом знань про психологічні засади і соціокультурні детермінанти материнської поведінки, так й запитом з боку суспільства, прагненням впливати на масштаби розповсюдження девіантного материнства засобами соціальної політики, соціальної роботи і психологічного консультування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий фундамент дослідження материнства як відносно самодостатнього культурно-історичного і соціально-психологічного феномена закладено у роботах М. Мід, Р. Бенедикт, Е. Бадінтер, І. Кона, Л. Стоуна. Потужним доробком у висвітлення причин і характеристик девіантного материнства виступають праці зарубіжних (В. Брутман, С. Данилова, М. Єрміхіна, М. Колпакова, Т. Нікітіна, Р. Овчарова, Н. Пушкарева, В. Раміх, Г. Філіпова) та вітчизняних (Л. Гридковець, Н. Даниленко, Н. Кодацька, М. Нестеренко, О. Швець, Н. Яремчук) психологів і соціологів. Зміст і напрямки роботи з неповнолітніми матерями, молодими сім'ями, діяльність з формування у молоді навичок усвідомленого батьківства висвітлено Т. Алексєнко, І. Братусь, В. Кравець, Г. Бевз, Н. Делінгевич, І. Звереву, З. Кияницею та ін. Питання організації ефективної соціально-профілактичної діяльності в системі роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах (СЖО) та їх соціального супроводу піднімають у своїх дослідженнях О. Безпалько, С. Харченко, Г. Лактіонова, І. Трубавіна, Ж. Петрочко, Р. Вайнола, Р. Овчарова, В. Оржеховська та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, на сьогодні фахівці констатують наявність суперечності між спрямованістю соціальної політики держави і регіонів на зниження ризиків і пом'якшення наслідків СЖО для різних категорій сімей, націленістю на зменшення масштабів девіантного материнства й соціального сирітства, з одного боку, та недостатньою профілактичною роботою у цьому напрямі – з іншого; не забезпечується належний зв'язок між діяльністю мережі соціальних служб з попередження відмов матерів від немовлят й розвитком її

наукових засад [5]. Враховуючи зазначене вище, **мета дослідження** була визначена як подальше розширення уявлень щодо особливостей материнської сфери жінок, які опинилися в СЖО, з метою організації ефективної соціальної, психолого-педагогічної і психокорекційної роботи з ними в умовах спеціалізованих формувань ЦСССДМ (консультпункти при пологових будинках і клінічних відділеннях лікарень), соціальних центрів матері та дитини й інших подібних закладів.

Виклад основного матеріалу. У своєму дослідженні ми відштовхувалися від розуміння материнської сфери жінок як складного комплексу уявлень і психологічних настанов, які відображають міру здатності матері до сприйняття дитини як самодостатньої цінності і обумовлюють формування відповідної моделі поведінки, що полягатиме або в безумовному прийнятті дитини, всіякому сприянні її нормальному розвитку, або ж в неможливості задовольняти її потреби належним чином [1].

Безумовно, на специфіці самосприйняття в ролі матері та ефективності материнської поведінки позначаються передумови, характер СЖО. Більших спотворень зазнає материнська сфера тих жінок, які спадкують слабкий педагогічний потенціал своїх батьків (опікунів), асоціальний спосіб життя найближчого оточення, відсутність шансів самостійно покращити матеріальне становище. Умови хронічного стресу, пов'язаного з нехтуванням, насильством, неможливістю задоволення навіть фізіологічних і елементарних матеріальних потреб і потреби у безпеці – все це перешкоджає формуванню установки базової довіри в малечому і ранньому дитячому віці та стійких прив'язаностей у подальшому. Відсутність навичок побудови конструктивних відносин і запитів щодо оточуючих, слабка суб'єктивна здатність впливати на хід подій особистого життя спонукає до перекладання відповідальності за власне благополуччя на інших. Це формує в таких жінок споживацькі настанови, небажання прикладати вольові зусилля для подолання життєвих складнощів і негарздів. Досвід емоційної депривації, неуміння планувати життя, реалістично дивитися в майбутнє робить їх вразливими навіть перед незначними життєвими труднощами. За подібних обставин дитина сприйматиметься матір'ю як підтвердження її драматичного життєвого прогнозу, ще більше

впевняючи в безвихідності ускладнень, з якими вона постійно стикається.

Жінки, які не належать до категорії осіб з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, випускниць інтернатів та не мають досвіду розлучення з батьками, кривджень, втрат, відрізняються більш цілісною системою життєвих орієнтирів, почуттям відповідальності за свої вчинки й умінням передбачати їх наслідки. Вони, переважно, звертаються до фахівців за власною ініціативою, усвідомлюючи потребу в сторонній допомозі для вирішення тимчасових життєвих складнощів, пов'язаних з відсутністю підтримки близьких і втратою житла, вимушеним переїздом, неможливістю працевлаштуватися та ін.

Дослідження системи цінностей жінок в СЖО показують, що, незалежно від обставин, які спричинили життєві ускладнення (неблагополучна родина, втрата батьків, виховання в умовах інституційного закладу або ж хвороба, переїзд, розрив родинних зв'язків), їх ціннісній свідомості притаманні спільні риси: зовнішня орієнтованість, недооцінка значимих подій і явищ дійсності [2, с. 66]. На периферії ціннісної ієрархії опиняються цінності самоактуалізації – пізнання, розвиток, життєва мудрість.

Як було зазначено вище, однією з важливих передумов усвідомленого материнства слід вважати уміння жінки брати на себе відповідальність і виступати суб'єктом прийняття життєво важливих рішень. Представниками практично всіх психологічних шкіл і терапевтичних підходів дана риса підкреслюється як принципова у портреті соціально зрілої і психологічно здорової особистості. Особливо важлива вона для жінки-матері, завдання якої у перші роки життя дитини – бути для неї надійним відповідним пунктом в спробах освоєння дійсності [4].

Як зазначає І. Ялом, концепція уникнення або прийняття відповідальності, як така, недостатньо розроблена в системі психодіагностики, тому одним з найбільш релевантних для даного поняття конструктом прийнято вважати локус контролю, який дозволяє здійснити відповідні заміри. Зовнішній локус контролю може розглядатися як дефіцит прийняття відповідальності [6, с. 296]. Найявні дослідження, які демонструють, що екстерналам, у порівнянні з інтерналами, більш властиві почуття неадекватності, розлади настрою, високе напруження, тривожність, ворожість; більш скромними є їх досягнення й низьким – рівень соціальної і політичної активності. Вони мають слабо розвинуту уяву й легко підлягають навіюванню. Є дані, які вказують на обумовленість локусу контролю раннім сімейним оточенням: послідовне, тепле, чуйне оточення створює передумови для розвитку внутрішнього локусу контролю, в той час як непослідовне, непередбачуване і відносно несприятливе середовище породжує відчуття особистої беспорядності та сприяє формуванню зовнішнього локусу контролю [6, с. 298].

З метою емпіричного вивчення таких особливостей психологічної сфери жінок-матерів, як уміння брати на себе відповідальність і домінуючі копінгіві стратегії, – нами у червні 2016 р. було проведено соціально-психологічне дослідження. В якості інструментарію використано

методику діагностики рівня суб'єктивного контролю, розроблену на основі шкали Дж. Роттера, Є. Бажиним, О. Голинкіною, О. Еткіндом, та опитувальник «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірханова. В експериментальну групу (n=10) ввійшли жінки – підопічні Центру захисту життя та сімейних цінностей «За життя» м. Дніпро, в контрольну (n=10) – жінки, сім'ї яких не перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціально-демографічні характеристики підопічних центру є такими: середній вік жінок – 29,5 років; 9 жінок мають середню освіту, одна жінка має вищу освіту; 5 жінок мають по одній дитині; 2 жінок мають по двоє дітей; 2 жінок мають по троє дітей; 1 жінка має п'ятьох дітей. Соціально-демографічні характеристики жінок, які не перебувають в СЖО: середній вік – 26,3 років; 5 жінок мають вищу освіту, 4 жінки мають середню спеціальну освіту, 1 жінка має середню освіту; 4 жінки мають по одній дитині; 5 жінок мають по двоє дітей, 1 жінка має трьох дітей.

Визначення специфіки локусу контролю жінок-матерів, які опинилися в складних життєвих обставинах, надзвичайно важливе з точки зору з'ясування їх здатності брати відповідальність за свої вчинки, а також сприйняття ними власної спроможності контролювати події, що відбуваються в їх житті, вирішувати проблеми в різних сферах життєдіяльності, в тому числі питання виховання дітей. Застосована нами модифікація методики діагностики рівня суб'єктивного контролю передбачає згоду/незгоду обстежуваного з кожним з 44 суджень опитувальника. Надання переваги дихотомічній формі питань (у порівнянні зі шкальною) було викликано намаганням врахувати особливості психоемоційного і соціального статусу обстежуваних. В результаті було отримано показники загальної інтернальності (I_з) для двох груп обстежуваних (див. табл. 1).

Згідно ключу інтерпретації, діапазон балів від 12 до 32 вказує на середній рівень загальної інтернальності, 33-44 – на високий її рівень. Перевірка статистичної значущості розбіжностей між групами здійснювалася з використанням критерію Ст'юдента для незалежних вибірок. Одержане значення $t_{\text{емп}} = 5,60$, тобто перевищує $t_{\text{кр}}$: для $p < 0,01$ та $df = 18$ $t_{\text{кр}}$ дорівнює 3,92.

Таблиця 1
Показники загальної інтернальності жінок у СЖО та «звичайних» жінок (I_з max = 44)

Усереднений показник загальної інтернальності I _з (експериментальна група: жінки в СЖО)	Стандартне відхилення (σ _к)	Усереднений показник загальної інтернальності I _з (контрольна група: «звичайні» жінки)	Стандартне відхилення (σ _к)
23,9	4,0	33,2	3,4

За результатами обстеження жінки в СЖО, в цілому, в меншому ступені, ніж жінки з контрольної групи, схильні вважати значимі події їхнього життя результатом власної діяльності, а самих себе – спроможними керувати їх перебігом та нести відповідальність за хід та наслідки цих подій. Вочевидь, екстернальна локалізація причин, виходячи з яких пояснюються успіхи й невдачі діяльності, виступає і наслідком, і пе-

редумовою життєвих ускладнень. Сформоване, переважно, ще в період первинної соціалізації почуття власної безпорадності й непотрібності штовхає на шлях, повний суб'єктивно нездоланих життєвих перешкод. Сторінки особистих біографій жінок в СЖО – суцільне підтвердження їх тези про несправедливість долі, жорстокість і байдужість оточуючих. Означене спричиняє скептичні настрої підопічних соціальних центрів щодо працівників, ускладнює діалог з фахівцями («у них немає подібних життєвих проблем – що вони взагалі зможуть зрозуміти»), схильність ділити всіх на подібних собі, «товаришів по нещастю» та «благополучну решту».

Більш детальний аналіз результатів діагностики рівня суб'єктивного контролю за окремим шкалами (інтернальність в області досягнень, в області невдач, в області сімейних відносин, а також у виробничих відносинах, в міжособистісній сфері, в області здоров'я і хвороб) говорить про відмінності самооцінок жінок двох груп щодо здатності контролювати події в означених сферах. Найбільш суттєвими є розбіжності за *субшкалою інтернальності в області сімейних відносин*, адже ж досвід або перспектива народження і виховання дитини в умовах розриву відносин з партнером та, можливо, родичами, близькими, або ж небажане материнство виступають для самотньої жінки викликом, якій вона далеко не завжди здатна гідно прийняти. Це підтверджується замірами за *шкалою міжособистісних відносин*: жінки експериментальної групи демонструють за даним критерієм низький рівень інтернальності, на відміну від жінок контрольної групи. Під час особистого спілкування з жінками жодна не відзначила, що її поведінка або вчинки могли якимось чином мати вплив на факт розриву відносин з батьком дитини.

За *шкалою інтернальності по відношенню до здоров'я та хвороб* жінки першої групи отримали низькі результати. Це свідчить про те, що стан здоров'я розглядається як результат впливу випадкових, не залежних від суб'єкта чинників, а відповідальність за нього виноситься за межі сфери власного контролю і покладається, переважно, на оточення (наприклад, родичів, працівників медичних установ і соціальних служб, на державу).

Є відмінності між групами і за *рівнем інтернальності виробничих відносин*. Більша особистісна активність й націленість на високі результати діяльності закладається вже на ранніх етапах соціалізації і в подальшому визначає особливості професійного вибору і трудової поведінки особистості. Суттєвіших успіхів, а, значить, й вищого соціального статусу досягають працівники, які вважають, що невдачі можна контролювати [3, с. 314]. В свою чергу, зміст і результати професійної діяльності впливають на уявлення щодо власної значущості та спроможності вирішувати життєві ускладнення. Сумніви з приводу важливості продуктивної соціально корисної праці, притаманні людям з негативним життєвим досвідом, зменшують шанси професійної успішності, водночас розхитуючи важливу підвалину адекватної самооцінки особистості, її суб'єктивного відчуття спроможності власноруч визначати майбутнє своє і своєї сім'ї.

За методикою «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана нами було визначено рівень спроможності жінок справлятися за тривогами та стресом. Відповідно до зазначеної методики, вимірюванню підлягали такі складники копінг-стратегій: спроможність вирішення проблем; пошук соціальної підтримки; уникнення проблем. Максимально можлива кількість балів за кожним критерієм – 33.

Усереднений показник для жінок в СЖО за першим критерієм («спроможність вирішення проблем») дорівнює 21,8 балів, що відповідає середньому рівню, а для жінок не в СЖО – 31,7 балів, що є високий рівнем. За критерієм «пошук соціальної підтримки» жінки у СЖО, в середньому, набрали 18,4 балів, а жінки другої групи 14,9 (низький рівень). Жінки в СЖО, прагнучи розв'язати життєві негаразди, пов'язують таку можливість, скоріше, з вдалими перебігом подій, раптовим покращенням ситуації, – чинниками, які лежать поза зоною їх особистого контролю. Жінки не в СЖО націлені, в першу чергу, на розв'язання життєвих проблем з використанням власних ресурсів. Рівень прагнення уникати проблем у групі жінок в СЖО в середньому становить 25,1 балів (є середнім), у жінок не у СЖО – 14,8 балів (є низьким).

Таким чином, в цілому жінки не в СЖО демонструють, за результатами діагностики, більшу націленість на активне вирішення життєвих проблем та, переважно, інтернальну локалізацію причин, пояснюючих їх життєві досягнення і невдачі. Вочевидь, вони більш розсудливо й критично ставляться до себе у контексті виховання своїх дітей, реалістично оцінюють власний потенціал. Більшість з опитаних жінок даної групи мали вищу освіту, житло, підтримку з боку рідних та близьких, хоча при цьому, за результатами діагностики, не розглядають пошук соціальної підтримки як самоціль. Можемо припустити, що, на відміну від підопічних центру, вони відрізняються більшою впевненістю у власних силах, наявністю внутрішньої психологічної готовності до додання труднощів.

Що стосується жінок-матерів, які опинилися в СЖО, то їх умовно можна поділити на дві групи: ті, хто прагне змін у власному житті і навіть за певних обставин готові брати в них активну участь, та ті, хто «живе одним днем», не замислюючись про своє майбутнє та майбутнє власних дітей. Так, лише деякі підопічні скористались можливістю оволодіти навичками корисної діяльності (наприклад, швацької, перукарської і т.п.) або влаштувалися на роботу, інші ж, маючи таку можливість, воліли жити на державні соціальні виплати.

Висновки і пропозиції. В цілому ж, не зважаючи на очевидно обмежену спроможність долати складнощі, жінки в СЖО, як правило, мають певні внутрішні ресурси для покращення життєвої ситуації. В зв'язку з цим виявляється ефективним використання, зокрема, аксіологічного підходу в індивідуальному консультуванні жінок з різними ознаками життєвих ускладнень та розроблений і апробований фахівцями в рамках даного підходу тренінг актуалізації особистих ресурсів жінок [2, с. 66]. Він забезпечує зміни на всіх рівнях організації ціннісної систе-

ми людини (когнітивному, емоційному, поведінковому), сприяючи стійкому ефекту подолання травмуючих переживань і підтримки стійкості особистості в кризовій ситуації. Крім того, сама система організації надання допомоги жінкам в СЖО в умовах соціальних центрів матері і дитини потребує посилення медико-психологічної складової та використання більш диференційо-

ваного підходу до надання послуг підопічним залежно від етіології СЖО, індивідуальної біографії і сімейної історії. Більш пильна увага, вочевидь, повинна приділятися діагностиці особистісних ресурсів жінок-матерів, які опинилися в СЖО, з метою забезпечення ефективного соціального супроводу силами мультидисциплінарних команд фахівців.

Список літератури:

1. Борисова Ю.В. Особливості материнської сфери жінок, які перебувають у складних життєвих обставинах / Ю.В. Борисова // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – С. 18–21.
2. Гунченкова Е.А., Кораблина Е.П. Ценностные ориентации женщин в контексте преодоления трудных жизненных ситуаций / Е.А. Гунченкова, Е.П. Кораблина // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2015. – № 3(62). – С. 62–67.
3. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2004. – 701 с.
4. Крейн У. Боулби и Эйнсуорт о человеческой привязанности / У. Крейн // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2878>
5. Постолюк Г.І. Розвиток соціальних служб з профілактики відмов матерів від немовлят в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Постолюк Галина Іванівна. – К., 2012.
6. Ялом І. Екзистенційна психотерапія / І. Ялом. – М.: Класс, 2005. – 576 с.

Борисова Ю.В.

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЛОКУС КОНТРОЛЯ В СИСТЕМЕ ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЖЕНЩИН-МАТЕРЕЙ, ОКАЗАВШИХСЯ В СЛОЖНЫХ ЖИЗНЕННЫХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ

Аннотация

Рассмотрены общие особенности психологической сферы и ценностных ориентаций женщин-матерей, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. Отображены результаты диагностики локуса контроля женщин, имеющих жизненные затруднения. Определена специфика копинговых стратегий данной категории лиц. Акцентирована необходимость внедрения индивидуально направленной диагностики и коррекции установок женщин в условиях социальных центров матери и ребенка. Подчеркнута целесообразность использования аксиологического подхода в системе социально-психологической работы с женщинами в СЖО.

Ключевые слова: женщины-матери, оказавшиеся в сложных жизненных обстоятельствах, копинг-стратегии, локус контроля, социальные центры матери и ребенка, социальная работа с женщинами в СЖО.

Borisova Y.V.

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

LOCUS OF CONTROL IN THE SYSTEM OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF WOMEN-MOTHERS IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Summary

General aspects of psychological sphere and value orientations of women-mothers in difficult life circumstances have been observed. The results of diagnostics of locus of control of women faced with live troubles have been shown. The coping strategies' specificity of this group of people has been defined. The necessity of individually oriented diagnostics and correction in the conditions of social care centers for mothers and children is accented. Expediency of axiological approach in the system of socio-psychological work with women in difficult life circumstances has been underlined.

Keywords: women-mothers in difficult life circumstances, coping strategies, locus of control, social care centers for mothers and children, social work with women in difficult life circumstances.